

A helyesírás a nyelvi normák rendszerében

A nyelvi norma problémája a grammatikán túl is tekintő nyelvtudomány egyik legösszetettebb kérdése. Mindezt nem előzetes mentegetőzésként kell említeni, inkább azért, hogy jelezzük: ezúttal csak néhány aspektusát lehet érinteni a kérdéskörnek. Érdeemes máris utalni arra, hogy magában a *helyesírás* szóban is bennfoglaltatik a normativitásnak egy jelentése: normatív az, ami helyes. Mindez talán túlságosan is magától értetődőnek tűnik az anyanyelvi beszélők és a nyelvészek számára egyaránt. Éppen ezért érdemes — ha röviden is — rákérdezni a normativitás lényegére.

Ha szétttekintünk a magyar nyelvtudomány elmúlt négy-öt évtizedének eredményein, azt lehet tapasztalni, hogy a norma, a helyesség kérdésével szinte kizárólag a nyelvművelés és a nyelvtörténet foglalkozott. Ez a helyzet aligha tekinthető szerencsésnek, hiszen a norma fogalmának kifejtése aligha fér bele a hazai nyelvművelés alkalmazott nyelvészeti keretébe. Ehhez persze hozzá szükséges tenni, hogy a szociolingvisztika határozott normafogalommal dolgozik, s a nyelvi tervezésnek (mely magában foglalja a nyelvművelés hazai értelmezését) szintén erős elméleti alapozása van. Ugyanakkor a nyelvtörténet is korlátozhatja a normafogalom megközelítését egyébként szükséges és jogos irányultságával.

Ha ezek után felütjük a magyar kézikönyveket, a következőkben sumázható normaértelmezést kapjuk. A nyelvművelés szerint „a nyelvi normát, az egész társadalom számára érvényes nyelvhasználati szabályokat a társadalmi megegyezés, a mindenkori nyelvszokás alakítja, alakította ki. Nem mindenkinek, nem is a többségnek a nyelvszokása, nyelvi ízlése, példája, hanem a nemzeti nyelv legfejlettebb formáját, a művelt köz- és az irodalmi nyelvet használók, a nyelvileg iskolázottak, műveltebbek szokása vált — a történelmi fejlődés során — követendő példává” (LŐRINCZE 1985: 334). A nyelvtörténeti alapozású normamegközelítésben Benkő Loránd a következő definíciót adja: „A nyelvi norma a nyelv egészében, illetőleg annak különböző belső alakulataiban, változataiban heterogén jelleggel meglévő nyelvi jelenségeknek hagyományozódott nyelvszokással, íratlan vagy írott szabályokkal rögzített következetes: egységes és állandó megoldása [...] a nyelvi norma megnyilvánulási formájának tekinthetjük azokat a nyelvelemeket [...], amelyek a nyelv egészében mint az igényesebb nyelvhasználat részei szélesebb

körben azonos megoldású, kötött jelleget mutatnak” (BENKŐ 1960: 46).

E meghatározásokból — melyekben sok a közös elem — a következők emelhetők ki: a norma szokáson, méghozzá a művelt beszélők szokásán alapul, s leginkább egy nyelvtani rendszerben írható le. E ponton azonban kérdések fogalmazhatók meg: vajon a nem irodalmi nyelven (azaz sztenderd nyelvváltozaton) megformált közléseknek nincsen normájuk, nem felelnek meg valamilyen szokásnak és valamilyen nyelvtannak? Aligha lehet kérdéses, hogy igenlő a válasz e kérdésekre, sőt mindez meg is toldható: nem csupán egy nyelvtanhoz, hanem valamilyen kommunikációs szabályrendszerhez is igazodik a beszélő és közlése.

Ha ezek után a kérdés lényegéhez közelítünk, először a *norma* szó eredetibb jelentéseit kell meghatároznunk. A *norma* szó jelentése, megismerhető etimológiája sajátos kettősséget mutat, amely a nyelvi norma természetének összetettségét jelzi. A *norma* főnév jelentése a klasszikus latinban ’szögmérték’, ’zsinórmérték’, ill. metaforikusan ’minta’, ’szabály’ (LEWIS and SHORT 1984: 1216). E szó töve a *gno-*, mely az ógörög *gnorima*, *γνωριμος* szavakhoz s azoknak más alakjaihoz vezet, melyeknek általában vett jelentése ’ítélet’, ’vélemény’, ’megértés’, ’értelem’ (PAPE 1888: 492).

Ha e két jelentést együttesen alkalmazzuk a mai fogalomértelmezésben, méghozzá egy pragmatikai keretben (széles értelemben vett pragmatika nélkül aligha lehetséges normáról beszélni), akkor árnyaltabb képet kapunk. Egyértelmű, hogy a szokás kategória összetevőinek szociokulturális jellegük van, s ezt ma már jobban ki lehet fejteni.

A norma magyarázatában itt Renate Bartsch monográfiájából idézünk. E munka abból indul ki, hogy a nyelvi norma nem nyelvtani szabály, nem azt mondja meg, hogy egy mondatot hogyan kell jól megformálni, hanem abban irányít, hogy a közlés az adott helyzetben, az adott cselekvés részeként sikeres legyen. Ennek értelmében „A normák meghatározzák egy népesség praxisát; vagyis meghatározzák az e népesség körében társadalmilag jelentős tevékenységeket és cselekedeteket. Ennyiben egy népesség számára a társadalmi rendet alkotják, s ilyen értelemben közösséget alakítanak a népességből, különleges esetben nyelvközösséget. A normák alapján a népesség a népességen belüli viselkedést tevékenységekként és cselekedetekként értelmezi” (BARTSCH 1985: 163). A sikeres viselkedésmódok orientáló mintákká válnak. Ezek az orientációk „lényegében a társadalmilag fontos tényekkel és viselkedésekkel, társadalmilag fontos dolgokkal, szándékokkal és késztetésekkel kapcsolatos elvárásokból állnak, továbbá ide tartoznak a mások viselkedésével és szándékaival kapcsolatos elvárások, s azok az elvárások, hogy másoknak is vannak elvárásaik saját viselkedésünkkel és szándékainkkal kap-

csolatban, s hogy mások elvárják, hogy nekünk velük kapcsolatban legyenek elvárásaink” (BARTSCH 1985: 163). Az orientáló minták között találhatóak kiemelt, privilegizált változatok, s olyanok is, melyeknek alacsonyabb az egész nyelvközösség előtt az értékük. Presztízs és stigma orientál a két szélső tartományban (LABOV 1972).

A norma ilyen felfogásában egyrészt egyén és közösség viszonyáról van szó, másrészt pedig az interakcióban (a közös és köztes cselekvésben) egyén és egyén, beszélő és hallgató viszonyáról. E viszonyokban együttesen jelenik meg a norma két eredetibb jelentése: szabályszerűség, azaz minta és ismeret. A beszélő korábbi tapasztalatai, mintaismeretei és a szituációról, kontextusról való észleletei alapján valamilyen mintát követ, általában úgy vélvén, hogy az egybeesik a hallgató elvárásaival, vagy (esetleg szándékosan) eltérve attól, a hallgató pedig korábbi tapasztalatai, mintaismeretei és szituációról, kontextusról való észleletei alapján valamilyen elvárással van a beszélő iránt. Egy normát tehát mindig az aktuális interakció tart fenn, erősít meg, vagy változtat rajta.

Ennek megfelelően sok norma van, pontosabban minden közlés, amely közlésként működik valaki számára, megfelel valamilyen normának, szabályszerűségnek. A normának erre a viszonylagos voltára egyébként már a szociolingvisztika eredményei előtt fölhívta a figyelmet Gombocz Zoltán, akinek értelmezésében a norma hely és idő függvénye: ami helyes egy adott helyen és időben (például családban, faluban, nyelvjárásban), az nem feltétlenül helyes egy másikban (vö. GOMBOCZ 1931).

Az európai történelemben az egyes nyelvközösségek általában eljutottak ahhoz a szakaszhoz, amelyben valamilyen módon tudatosították saját normarendszerüket, amely a praxisban korábban is érvényesült (érvényesülhetett), de nem vált nyilvánvalóvá (az implicit és explicit normára l. VILLÓ 1992). E tudatosításnak az alapformája a rögzítés, a kodifikáció. A kodifikáció egy nyelv valamely nyelvváltozatának nyelvtani szabályokban, értelmező szótárakban, helyesírásokban és ritkábban tézauruszokban, stilisztikai kézikönyvekben történő rögzítése. A kodifikáció rögzített formát ad egy nyelvváltozatnak, ennyiben „normalizál”. A kodifikáció mindig konzervatív, mert konzervál, miközben a nyelvi praxis dinamikus, mindig létrehoz változást.

A sztenderdizáció a kodifikációnak egy speciális esete, jóllehet általában ismertebb (mert gyakoribb is: többnyire csak a sztenderd nyelvváltozatokat szokták részletesen és folyamatosan kodifikálni). A sztenderd (hagyományosabb magyar megnevezéssel: a köz- és irodalmi nyelv) a mindenkori elit nyelve, szerencsés társadalmakban a polgárságé, kevésbé szerencsésekben főképp a kulturális elité. Ebből a kiemelt, presztízzsel bíró helyzetéből

fakad az a szerepe, amely számos nyugat- és közép-európai nyelvközösségben, így a magyarban is központiává vált. A sztenderd központi helyzete által emelkedik a többi nyelvváltozat fölé, általában a törvénykezés, a közigazgatás, az iskolázás és néhány más szociolingvisztikai szintér közössé tételének, hozzáférhetőségének az igényével.

Itteni témánkhoz, a helyesíráshoz közeledve a mindenkori norma belső rétegezetségét kell szemügyre venni. Miután a norma nem pusztán a nyelvtanhoz kötődik, ezért a fent vázolt elveknek megfelelően hangsúlyozni szükséges, hogy e belső rétegezetséget szövegszintről lehet termékenyen szemlélni. Miképp Halliday fogalmaz: a nyelv természetesen nem mondatokból, hanem beszédből áll (HALLIDAY 1978: 1—2).

Ennek megfelelően szinteket állítunk föl, amelyekben egy adott nyelvváltozatnak egy adott cselekvésre, helyzetre, kontextusra vonatkozóan konkretizálhatók a norma formái. A szintek itt most elsősorban abban különböznek, hogy bennük a norma eltérő mértékben nyitottabb vagy zártabb. A szintek a következők:

hangzás
írás
grammatika
jelentés
szókészlet
pragmatika.

Általánosságban azt lehet megállapítani az egyes szintekkel kapcsolatban a magyar nyelvre vonatkoztatva, hogy a hangzás viszonylag nyitott, az írás zárt, a grammatika viszonylag zárt, a jelentés viszonylag nyitott, a szókészlet viszonylag nyitott, és a pragmatika nyitott rendszerű normák alapján működik. Mindezek közül most csak az írást, a helyesírást mutatjuk be vázlatosan.

A helyesírásnak mint orientáló minta jellegű normának több speciális tulajdonsága van, amelyek megkülönböztetik a többi szinttől:

- nem „természetes” képződmény, mint a nyelv, melynek keletkezése bizonytalan, hanem mesterséges;
- ennek következtében tudatos vagy viszonylag tudatos produktum;
- tanult (főképp iskolában) és nem elsajátított;
- határozottan érvényesül egy technikai jellegű mozzanat: az ismétlésnek azonosíthatónak kell lennie;

— az egyes szintek közül a legkevésbé van kiszolgáltatva a megnyilatkozások szociokulturális összetevőinek (cselekvés, szituáció, kontextus).

A helyesírásnak e jegyek miatt kell erősen zártnak lennie, ill. e jegyek miatt válik zárttá. S ezáltal lesz a különböző szintek normaösszetevői közül a leginkább szabály jellegű s a legkevésbé mintaszerű. Az írás betűhasználatból eredő félreértései javíthatók a legkevésbé az egyes szintek közül, a „beszélő”, az író távolléte miatt nincs mód a visszajelzésre, a visszakérdésre, s a következtetés lehetőségei is korlátozottak. Emiatt a helyes, azaz az elvárásoknak, a mintáknak megfelelő írás többek között technikai kérdés, de olyan technikai kérdés, ami alapvető feltétel a közölhetőséghez. Könnyen lehet helyesírási bizonytalanság, következetlenség vagy hiba következménye egy törvény félreérthetősége vagy egy számítógépes adattár összeomlása.

A magyar nyelv történetében a nyelvújítást, azaz a sztenderdizációt megelőzően a kisebb beszélőközösségeknek mind külön-külön önálló helyesírásuk volt. A különbségek nem voltak nagyok, de léteztek (vö. KNEZSA 1952, FÁBIÁN 1967, FÁBIÁN 1984). Ilyen ismert eltérést mutatott a katolikus és protestáns helyesírás hosszú ideig, majd a jottista—ipszilonista háború. Az eltérő helyesírást hirdetők körében eltérő normák érvényesültek, s ezekhez az eltérő normákhoz lassan megjelentek a külön-külön kodifikációs kísérletek is. Amikor a Magyar Tudós Társaság 1832-ben kiadta az első akadémiai helyesírási szabályzatot, a különböző orientáló mintákat egyesítette, az eltérő elvárásokat (amelyek mögött eltérő szociokulturális hátterek húzódtak meg) egy elvárásrendszerbe terelte, s ezzel egy mind határozottabb előíró (és nem pusztán orientáló) jellegű mintát állított fel. Ez volt a magyar helyesírás sztenderdizációja, ill. annak legfontosabb lépése.

A sztenderdizáció természetesen nem állította meg a magyar helyesírás történetét, nem szüntette meg annak történeti, tehát változó jellegét. A sztenderd helyesírás kialakítása nem jelentette azt, hogy attól kezdve minden magyar anyanyelvű írástudó annak megfelelően írt. A sztenderd hosszú folyamat eredményeként terjedt el, s miképp azt a mindennapi tapasztalatok mutatják, ma is sokéves tanulás után válik egy-egy újabb nemzedék tudásának részévé (ennek a túlszabályozottság is az oka talán, ez azonban egy másik elemzés témája). Másrészt a helyesírás tovább változik, ennek bizonyítéka a tizenegy kiadás. A rögzített helyesírást több tényező is kikezdi, elsősorban is a beszéd, a kiejtés változása, az ízlés, a divat, a nyelvi praxis számos területe (az irodalom például az avantgárdban, a dekonstrukcióban, a sajtó), a hibázás.

A helyesírás tehát zárt minta egy szociokulturális alapú normarendszeren belül, technika, de egyben több is annál, egy közösség nyelvi hagyó-

mánymondásának része. (A kérdéskörről l. részletesebben TOLCSVAI NAGY 1998.)

Irodalom

- BARTSCH, Renate 1985. Sprachnormen: Theorie und Praxis. Max Niemeyer. Tübingen.
- BENKŐ Loránd 1960. A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás első szakaszában. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- FÁBIÁN Pál 1967. Az akadémiai helyesírás előzményei. Helyesírásunk alakulására irányuló tudatos törekvések 1772 és 1832 között. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- FÁBIÁN Pál 1984. Nyelvművelésünk évszázadai. Gondolat Kiadó. Budapest.
- GOMBOCZ Zoltán 1931. Nyelvhelyesség és nyelvtudomány. Magyar Nyelv. 1—11.
- HALLIDAY, M. A. K. 1978. Language as a Social Semiotic. The Social Interpretation of Language and Meaning. University Park Press. London, Baltimore.
- KNIEZSA István 1952. A magyar helyesírás története. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- LABOV, William 1972. The Isolation of Contextual Styles. In: Sociolinguistic Patterns. University of Pennsylvania Press. Philadelphia. 70—109.
- LEWIS & SHORT 1984. Oxford Latin Dictionary.
- LŐRINCZE Lajos 1985. Nyelvi forma. In: GRÉTSY L.—KOVALOVSKY M. (szerk.): Nyelvművelő kézikönyv. II. kötet. Akadémiai Kiadó. Budapest. 334—6.
- PAPE, Wolfgang 1888. Griechisch—Deutsches Handwörterbuch. 3. Auflage. Braunschweig.
- TOLCSVAI NAGY Gábor 1998. A nyelvi norma. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- VILLÓ Ildikó 1992. A nyelvi norma meghatározásáról.
- KEMÉNY Gábor (szerk.) Normatudat — nyelvi norma. MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest. 7—22.